

MƏFKURƏ HÜSEYNOVA

ATU-nun dosenti

Səməd Vurğun, Bakı

huseynova.10@mail.ru

ŞƏXS KATEQORİYASI HAQQINDA NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırma-tipoloji yanaşma metodu ilə tədqiqi dünya dillərinin ümumi cəhətlərinin öyrənilməsi, dil universiyaları və indiki mərhələdə dilçilik nəzəriyyəsinin, onun sintaktik strukturunun inkişafı və zənginləşməsi cəhətindən də faydalıdır.

İngilis və Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrin quraşdırılma-tipoloji metodu ilə tədqiqi həmin yad dillərin tipoloji eyniliyini üzə çıxarır. Bu cür araşdırmalar dünya dillərinin sintaktik strukturu ilə əlaqədar ümumiləşdirici nəticələrin əldə olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində felin şəxslı forması fərqləndirilir və bunun qrammatik kateqoriyaları içərisində şəxs-kəmiyyət kateqoriyası da göstərilir. Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası müasir ingilis dilində felin ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. Şəxs və şəxssizlik anlayışı Azərbaycan dilində xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrə aiddir.

Azərbaycan dilində müəyyən şəxslı cümlələri iki yerə ayıraraq şərh etmək, fikrimizcə, düzgün deyil. Çünki, bu tip mübtədasız cümlələrdə mübtəda iştirak etməzsə də, cümlənin şəxsi təsəvvür edilir və cümləyə mübtəda əlavə etmək mümkün olur.

Açar sözlər: dilçilik, tədqiqat, qrammatika, şəxs, şəxssizlik, mübtəda, fel

Müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırma-tipoloji yanaşma metodu ilə tədqiqi dünya dillərinin ümumi cəhətlərinin öyrənilməsi, dil universiyaları və indiki mərhələdə dilçilik nəzəriyyəsinin, onun sintaktik strukturunun inkişafı və zənginləşməsi cəhətindən də faydalıdır.

Cümlə hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitkin bir fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikrin mübadiləsi və ünsiyyətin vasitəsidir. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Bir pedaktiv mərkəzi olan sadə cümlə ünsiyyətin, fikir mübadiləsinin ən kütləvi vasitəsidir, digər cümlə tipləri ilə müqayisədə dildə ən işlək formalardır.

İngilis ədəbi dilində sadə cümlələrin ümumi struktur xüsusiyyətlərindən söhbət açılarkən onun regional, üslubi və induvidual-fərdi xüsusiyyətlərindən ibarət variantlar önə çəkilir (1, 3-7).

Tədqiqatçılar sadə cümlənin ingilis dilində bütün parametrlərindən öyrənilməsinin vacibliyini göstərir. Onlar bu sahədə sintaktik modeləşmənin prinsiplərini əsaslandırırlar. Həmin modellərə cümlə üzvlərinin modeli, Frizin distributiv modeli və Homskinin transformasiya modelini aid edirlər. Tədqiqatçılar ingilis dilində sadə cümlənin sərhədlərinə və nitq hissələri ilə əlaqəsinə də toxunurlar. İngilis dilində sintaktik funksiyadan bəhs edilən tədqiqatlarda cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə ifadə planına çoxtərəfli istiqamətlərdə toxunulur və burada əvəzliliklərə başlanan cümlə modelləri göstərilir. İngilis dilində sadə cümlənin bir növü təktərkibli cümlədir. Bu dildə təktərkibli cümlələrin və onun növlərinin əsas hissəsi kimi məsdər çıxış edir. Bu cür cümlələr danışq prosesində çox istifadə olunur, danışan hər hansı istəyini, arzusunu belə cümlələrlə bildirir. Analitik quruluşlu dillərdə, o sıradan da müasir ingilis dilində cümlədə sözlərin sırası, əsas etibarilə sintaktik-semantik funksiya daşıyır. Söz sırasının bu funksiyası onunla izah olunur ki, sözügedən sıra indilis dilində cümlə üzvləri arasında mövcud olan sintaktik mənası, həm də cümlənin ümumi semantikasi dəyişmiş olur. Müasir ingilis dilinə xas olan söz sırası (mübtəda + xəbər + ikinci dərəcəli üzvlər (tamamlıq + zərflilər) ;

bəzilərinə isə : xəbər + mübtəda + zərflək) sırf qrammatik hadisə sayılır və sintaksisə xidmət edir. Bu baxımdan ingilis dilində söz sırası iki əsas funksiya kəsb edir: sinematik_praqmatik funksiyalar. Sintaktik funksiya daşınan konstruksiyalarda mübtəda və tamamlığın yerini dəyişdikdə həmin cümlə üzvlərinin sintaktik mənası ilə bərabər, cümlənin ümumi semantikasi dəyişikliyə məruz qalır.

Azərbaycan dilində iltisafilik qüvvətli olduğundan burada söz sırasının dəyişməsi həmin sözlərin nə qrammatik mənasına, nə də ümumi semantikasına təsir göstərir.

İngilis və Azərbaycan dillərində şəxsiz cümlələrin qarşılaşdırma-tipoloji yanaşma metodu ilə tədqiqi həmin yad dillərin tipoloji enliyini və diferensiasiyasını üzə çıxarır. Bu cür araşdırmalar dünya dillərinin sintaktik strukturu ilə əlaqədar ümumiləşdirici nəticələrin əldə olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bundan əlavə qarşılaşdırılan dillərdə həmin dil vahidlərinin məntiqi-qrammatik, struktur-semantik və kommunikativ özünə məxsusluğu ortaya çıxır.

Qarşılaşdırılan dillərdə şəxs və şəxsiyyət anlayışına münasibət bildirmək üçün ilk əvvəl cümlənin təşkilədiçi üzvlərinin funksiyalarına toxunmaq lazım gəlir.

Qeyd edək ki, sintaksisdə bu barədə birmənalı fikir yoxdur, yəni hər hansı cümlə üzvünü baş - təşkilədiçi üzv hesab etmək lazımdır, ya yox ? Həmin məsələdə 3 konsepsiya mövcuddur:

(1) cümlənin baş-təşkilədiçi üzvləri kimi mübtəda və xəbər qəbul edilir və tərkib hissələrinə ayrılmayan baş üzvlər və yaxud yığcamlıq üçün-tərkib hissələrinə parçalanmayan (predikativ üzvlər). Bu konsepsiyaya əsasən, cümlə cütlərkibli (mübtəda + xəbər, mübtəda qrupu + xəbər qrupundan ibarətdir) və təkərkibli (tərkib hissələrinə ayrılmayan) olmaqla iki yerə bölünür.

(2) cümlənin ancaq predikativ üzvləri (xəbər tərkib hissələrinə ayrılmayan) baş - təşkilədiçi üzv qəbul edilir. Bu konsepsiyaya görə bütün cümlələr təkərkibliyədir.

(3) cümlənin baş üzvləri predikativ üzvlərindən savayı, həmçinin mübtəda (güclü idarə edən) və tamamlıq qəbul edilir. Bu konsepsiyaya görə cümlənin bir, iki, üç və daha çox tərkibi olur.

Bu üç konsepsiya aşağıdakı müxtəlif tip cümlələri doğurur:

(a) Külək ağacın budağını qopardı.

(b) Ağacın budağı külək tərəfindən qoparıldı.

Bu cümlələrdə (istər cütlərkibli, istərsə də təkərkibli) suprasintaktik amil (aktual üzvlənmə) asan " açılır". Bu cümlələrdən aşağıdakı sual doğur: " Nə baş vermişdir"? Dil bu suala cavabı imkanlaşdırır. Semantika onu tamamlayır, eyniləşdirir. Hər üç cümlədə eyni hadisə haqqında informasiya ötürülür. İnformasiya aşağıdakı hissələrdən qurulur: bitmiş hərəkət (qoparmaq), subyekt aktant (külək), aktantın obyektə münasibəti (ağacın budağı). Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, həmin cümlələr yalnız tektonik cəhətdən bir-birindən fərqlənir.

Cümlə məzmun və ifadə planı olan mürəkkəb predikativ dil işarəsidir. Cümlənin məzmunu müşahidə olunmayan məzmundur, təfəkkürdə mövcuddur, duyğu üzvləri ilə hiss olunmazdır.

Müxtəlif sistemli dillərin sadə cümlə sintaksisinin nüvəsini monoelementli (təkərkibli) və polielementli (cütlərkibli) cümlələr təşkil edir. Cütlərkibli cümlə öz binar strukturuna görə adekvat şəkildə qrammatik planda predikativliyi və semantik planda mahiyyəti əks etdirir. Bundan fərqli olaraq təkərkibli cümlənin bir konstituent üzvü var, predikasiyanın və mahiyyətinstrukturunu adekvat olmayan şəkildə inikas etdirir. Təkərkibli cümlələr predikativliyi ifadə edir, şəxs, zaman və modallıq kateqoriyalarını müəyyənləşdirir. Təkərkibli cümlələr birüzvlü strukturu əhatə edir, qrammatik əsası və mənanı bu tərkib üzvrə öyrənir. Təkərkibli cümlənin bir sıra tipləri güman, şübhə, ehtimal və s. modal mənalara ifadə edir.

Təkərkibli cümlələr qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Həmin cümlələr sadə cümlənin məhsuldar struktur tiplərindən qurulur və morfoloji təbiətinə görə - öz konstituent üzvlərinə görə 2 qrupa ayrılır : 1) feili təkərkibli cümlələr; 2) ismi təkərkibli cümlələr.

Feili təktərkibli cümlələr leksik-qrammatik əlamətinə görə subyektiv (şəxssiz) olmaqla bir neçə qrupda birləşir. Subyektiv olan şəxssiz cümlələr feilin şəxssiz formaları ilə ifadə olunur və gerçəklik, arzu, mümkünlük kimi modal mənalara özündə əks etdirir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir iş-hərəkət konkret zamanla bağlı olduğu kimi, konkret şəxslə də əlaqədardır. İş-hərəkətin icraçısı - subyektiv olur. Şəxs kateqoriyası Azərbaycan dilində feilə aiddir. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində 1-ci, 2-ci və 3-cü şəxslərlə bağlı morfoloji göstəricilər vasitəsi ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində feilin şəxsliliyi forması fərqləndirilir və bunun qrammatik kateqoriyaları içərisində şəxs-kəmiyyət kateqoriyası da göstərilir. Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası müasir ingilis dilində feilin ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. Müasir ingilis dilində feilin bu kateqoriyasın ifadə edəcək müstəqil qrammatik (morfoloji) vasitə, demək olar ki, yoxdur. Ancaq indiki zamanın qeyri müəyyən formasında, üçüncü şəxs təkdə şəxs və kəmiyyət göstərə biləcək bircə suffiks -s (-es) şəkilçisi işlənir. Yerdə qalan hallarda müasir ingilis dili feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası, müstəqil nitq hissəsi hesab edilən şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə edilir, yəni feilin hansı şəxsdə olması onun təkdə və ya cəmdə işlənməsi şəxs əvəzlilikləri ilə müəyyənləşdirilir. Şəxs əvəzliliyini nəzərə almadan icraçının hansı kəmiyyətdə və neçənci şəxsdə işləndiyini müəyyən etmək olmur Məhz bu səbəbdən də müasir ingilis dilində, bir qayda olaraq feilin qarşısında şəxs əvəzliliyi işlənir; cümlənin mübtədası həmişə müstəqil leksemlə ifadə edilir. Azərbaycan dilində mümkün olan bir hal-feilin şəxs əvəzliliksiz işlənməsi (gedirəm, gedirsən, gedirik və s.) müasir ingilis dilində mümkün deyil (2, 93). Bəzi dilçilərin fikrinə görə, cümlənin göstəricilərindən ən əsası feili-xəbərdir. Ona görə də cümlənin xəbəre malik olması vacibdir. Mübtədanın isə cümlədə iştirakı xəbər qədər vacib deyil. Çünki bəzi cümlə növləri mübtədasız formalaşır. Ancaq mübtədanın cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, onun bildirdiyi şəxs xəbərdə öz əksini tapır. Ona görə də sadə cümlələrin bu cəhətdən növləri izah edərkən mübtəda terminindən deyil, şəxs terminindən istifadə olunur. Bu fikrin müəllifləri sadə cümləni şəxsə görə növlərə ayırırlar: 1. Şəxslili cümlələr; 2. Şəxssiz cümlələr (3, 200).

Şəxs və şəxssizlik anlayışı Azərbaycan dilində xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrə aiddir. Həmin cümlələrin adları onların hər birinin öz subyektivinə münasibəti ilə bağlı müəyyənləşib. " Cüttərkibli cümlə " termini daha çox "şəxssiz cümlə" termini ilə oppozisiya təşkil edir. Bu cəhəti əsas götürsək, cüttərkibli cümlə, başqa sözlə, şəxslili cümlə deməkdir. "Cüttərkibli cümlə= şəxslili cümlə" tezisində əsasən cüttərkibli və təktərkibli cümlələri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

Şəxslili (cüttərkibli) cümlə.

Qeyri-müəyyən şəxslili cümlə.

Ümumi şəxslili cümlə.

Göründüyü kimi, əvvəlki üç cümlə tipi (şəxslili, qeyri-müəyyən şəxslili, ümumi şəxslili) bir-birinə çox yaxındır. Bunlardan ikisi ona görə təktərkibli sayılır ki, şəxs (subyektiv) var, lakin konkret deyil, qeyri-müəyyən və ya ümumidir. Deməli, bunlar normal cüttərkibli cümlələrində subyektivin olmaması ilə deyil, birində qeyri-müəyyən, digərində ümumi olması ilə fərqlənir. Şəxssiz cümlələrdə isə şəxs (mübtəda) anlayışı tamamilə inkar edilir və ona görə də bu cür cümlələr cüttərkibli cümlələrlə münasibətdə əks qütbü təşkil edir.

Şəxslilik anlayışı Azərbaycan dilində şəxslili cümlələrlə öz ifadəsini tapır. Şəxssizlilik kateqoriyasını şəxslili cümlələr Azərbaycan dilində üç növdə gerçəkləşdirir:

1) şəxssizlik kateqoriyasının müəyyən şəxslili cümlələrlə ifadəsi. Müəyyən şəxslili cümlələrin mübtədaları şəxslərin üçünün də tək və cəminə aid sözlərlə ifadə oluna bilər. Buna uyğun olaraq, cümlənin də xəbəri şəxs və kəmiyyətə görə dəyişir.

Mübtədasız müəyyən şəxslili cümlələrin də xəbərləri eyni qaydada şəxs və kəmiyyətə görə dəyişir. Məs.: \...\ Elə bu məsələni öyrənmək üçün sizə əziyyət verməli oldum.\...\ kənd təsərrüfatı mütəxəssisi deyilik (Ə.Əroğul)

Y.Seyidov şəxsliliyin bariz ifadəsi olan müəyyən şəxslili cümlələrin nitqin əsasını təşkil etdiyini göstərməklə yanaşı, həmin konstruksiyaaların başlıca xüsusiyyətlərindən birinin xəbərinin ifadə vasitələrinin və ifadə formalarının qeyri-məhdud olması, digər bir əlamətin onun feili xəbərinin bütün şəxslər üzrədəyişə bilməsi faktı kimi göstərir (4, 205).

2) şəxslilik kateqoriyasının qeyri-müəyyən şəxslili cümlələrlə ifadəsi. Bu zaman ifadə olunan sintaktik vahidin xəbərinin icra edənə danışana məlum olmur. Danışan adam hərəkət, hadisə haqqında məlumata malikdir. Ona görə də heç bir şəxsin adını çəkə bilmir, qeyri-müəyyən şəxslili cümlə işlətməli olur. Məs.: Deyir, " Qanlı dəre "də öldürüblər (S. Əhmədli).

Qeyri-müəyyən şəxslili cümlənin nitqdə işlənməsinin digər bir səbəbi işi icra edən şəxs və yaşəxlər danışana, hətta dinləyəne də məlum ola bilər. Bu halda müəyyən şəxslili cümlələrdən də istifadə etmək olar. Amma məsələnin bu tərəfi danışanı maraqlandırmır, o ancaq proses barədə informasiya vermək istəyir və qeyri-müəyyən şəxslili cümlə işlədir. Məs.: Apardılar o yazığı! (Ə.Vəliyev)

3) şəxslilik kateqoriyasının ümumi şəxslili cümlələrlə ifadəsi. Həmin konstruksiyalardan hər birinin xəbəri bir şəxsə görə əmələ gəlir, amma fikir həmin şəxsə aid olmur, ümumiyyətlə, ünvanlanır. Belə konstruksiyalarda cəmiyyətin həyatı, məişəti, adət ənənəsi öz əksini tapır. Məs.: Günü günə satmazlar. Pis adamın yanında oturmazlar və s.

Şəxssizlik geniş anlayışdır. Bu anlayışın qrammatik ifadəsi şoxcəhətlidir. Bu anlayış bəzi əsərlərdə "təktərkibli", "mübtədasız cümlələr", "qeyri-müəyyən şəxslili cümlələr" terminləri ilə sinonim kimi götürülmüşdür (5, 44-45) Fikrimizcə, bu cür termin müxtəlifliyində ümumi bir nöqsan vardır ki, bu da ondan ibarətdir ki, dilçilər bu bölgü altında ümumi şəxslili, qeyri-müəyyən şəxslili və şəxssiz cümlələrdən danışirlər və bunlar birləşdirilir. Halbuki belə konstruksiyaaların hər birinin spesifik qrammatik məzmunu və əlaməti mövcuddur. Z.

Budaqovanın fikrincə, şəxssizlik kateqoriyası dedikdə konstruksiya qrammatik subyektin, yəni mübtədanın iştirakının və yaxud rekonstruksiyanın mümkün olması başa düşülür. Həmin subyekt bütöv cümlədə ifadə olunur, yarımcıq cümlələrdə isə istənilən vaxt bərpa edilə bilər. Şəxs iki mənəda işlənir: 1) iş görən şəxs. Bu, subyekt termininə; 2) qrammatik şəxs. Bu isə mübtəda termininə uyğun gəlir. Şəxslili cümlələrdə hər iki anlayış ola bilər. Dilçinin nöqtəy-nəzərinə, "şəxssizlik" adı altında mübtədanın olmaması və qeyri-mümkünlüyü nəzərdə tutulur. Hətta bunlar xəbərin əlamətinə görə müəyyənleşmir. Şəxssizliklə subyektsizlik müxtəlif anlayışlardır. Çox zaman şəxssiz konstruksiyalarda subyekt olur, lakin o, qrammatik mübtəda şəklində öz ifadəsini tapmır. Məsələn, Mənə soyuqdur cümləsində subyekt yönlük halda olan mənə sözü ilə ifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq, şəxslili cümlədəki subyektlə şəxssiz cümlədəki subyekt qarışdırmaq olmaz. Şəxslili cümlədə subyekt ismin adlıq halı ilə ifadə olunur (7, 266).

Azərbaycan dilində müəyyən şəxslili cümlələri iki yerə ayıraraq (mübtədalı müəyyən şəxslili cümlələr; mübtədasız müəyyən şəxslili cümlələr) şərh etmək (ümumitəhsil məktəbləri üçün yazılmış dərsliklərdə) fikrimizcə, düzgün deyil. Çünki bu tip mübtədasız cümlələrdə mübtəda iştirak etməsə də, cümlənin şəxsi təsəvvür edilir və cümləyə mübtəda əlavə etmək mümkün olur (4, 200-201). Z. Budaqova şəxs anlayışından şəxslili cümlələrdə iki məqamda istifadəni məsləhət bilir: 1. Şəxslər qarşılaşdırıldıqda. Məs.: Siz buyurunuz, mən də bu şeyləri götürüb gəlləm (N.Vəzirov); 2. Şəxs xüsusi nəzərə çarpdırıldıqda. Məs.:...Biz də müəllim olacayıq (Ə.Vəliyev) (8, 56).

M.Huseynova

Overview of active categorie in linguistics

Summary

Study of the general features of the world languages with the study of different systemic languages by the method of comparative-typological approach is also useful about

language linguistic theory and the development and enrichment of its syntactic structure at the present stage.

The study of the typical method of installation of the individual sentences in English and Azerbaijani reveals the typological identity of those alphabets. Such studies have a major importance from the point of view of the generalization of the syntactic structure of the world languages.

Unlike Azerbaijani, the modern English language is characterized by the active form of the verb and the category of person-quantities is also included in the grammar categories. Person-quantitative category is the weakest category of the verb in modern English.

We think it is wrong to interpret certain active sentences in two types in Azerbaijani. Because even though there isn't any subject of the sentences like this, the subject is imagined and it is also possible to add a subject to the sentence.

Key words: linguistics, research, grammar, active voice, passive voice, subject, verb

М.Гусейинова

**Категория личности в лингвистике
Резюме**

Изучение различных системных языков методом совпадений типологического подхода полезно при изучении общих аспектов мировых языков, языковой лингвистики и разработке ее синтаксической структуры и обогащения на современном этапе.

Изучение однозначного предложения в английском и азербайджанском языках с помощью метода типологического подхода позволяет выявить типологическую идентичность этих чужеродных языков. Такие исследования могут иметь большое значение для достижения обобщающих результатов, связанных с синтаксической структурой языков мира.

В отличие от азербайджанского, современный английский язык выделяется в виде глагола в личной форме, а в грамматических категориях это личностно-количественная категория. Личностно-количественная категория глагола в современном английском языке слабая категория.

Понятие личности и идентичности относится к приговорам, основанным на новостях на азербайджанском языке.

Разделение двух частей предложений, чтобы объяснить конечное множество, по нашему мнению, является неправильным. Хотя это не имеет места в этом типе несомненного предложения, предложение задумано лично, и возможно добавить предложение к предложению.

Ключевые слова: языкознание, исследование, грамматика, категория лица, категория безличности, подлежащее, глагол

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xuraman Məhərrəmovə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.